

KUR'ÂN'DA HESAP GÜNÜ ŞAHİTLERİ THE WITNESSES OF THE DAY OF THE JUDGMENT IN THE QURAN

İBRAHİM YILDIZ
Y.L. ÖĞR.
ULUDAĞ ÜNİ. SOS. BİL. ENST.

ABSTRACT

Allah is seer everything and knower. However, it is described in the Quran that many witnesses will be ready in the huge court which will be established in the Hereafter. This functioning of the court is expressed in similar to reasoning procedures that human knows in the world life so that the servant easily can comprehend circumstances of hereafter. Because, His mental capacity in the World does not have the ability to comprehend events that will occur in the hereafter. In this respect, events mentioned in the Quran are simplified by using symbols and metaphors so that human can comprehend them. In this article, we have studied the people who will bear witness in favor of or against and characteristics of these witnesses in the huge court. We have found that the people needs the witnesses of the day of the judgment not God, and these witnesses will provide the great benefits them in both the World and the hereafter. A servant who know that he will not be left in the life of the World; and angels seeing him and recording all his deeds at any moment; it will complain about the owner of the body's organs entrusted by Allah and used in sinning against Allah certainly will refrain from committing sins. Furthermore, the people wronged and persecuted in the world will find peace with the presence of these witnesses and they will never lose their faith that the oppressors will give the account sooner or later.

Keywords: Hereafter, The day of the judge, Reckoning, Witnesses, Justice.

ÖZ

Allah her şeyi gören ve bilendir. Bu nedenle kullarını hesaba çekmek için herhangi bir belgeye veya şahide ihtiyacı olmadığı açıktır. Bununla birlikte Kur'ân'da âhirette kurulacak olan Mahkeme-i Kübrâ'da birçok şahidin olacağı açıklanmıştır. Bu mahkemenin işleyişinin, insanın dünya hayatında bildiği ve alışık olduğu muhâkeme usullerine benzer ifade edilmesi kulun âhret ahvâlini kolayca kavraması amacına mâtuftur. Çünkü insanın dünyadaki akli kapasitesi âhirette meydana gelecek hâdiseleri kavrama yetisine sahip değildir. Bu açıdan Kur'ân'da söz konusu hâdiseler insanın anlayabileceği şekilde semboller ve benzetmeler kullanılarak ifade edilmiştir. Bu makalede mahkeme-i kübrâda kulun lehinde veya aleyhinde şahitlik edeceği bildirilen şahitlerin kimler/neler olduğunu ve bu şahitlerin özelliklerini inceledik. Hesap günü şahitlerine Allah'ın değil kulların ihtiyacı olduğunu, ayrıca bu şahitlerin hem dünyada hem de âhirette onlara büyük yararlar sağlayacağını tespit ettik. Dünya hayatında başıboş bırakılmadığını, her an kendisini görüp gözeten ve yaptığı tüm amelleri kayıt altına alan meleklerin olduğunu, Allah'ın emanet olarak verdiği ve O'na karşı günah işlemekte kullanılan vücut organlarının sahibinden şikâyetçi olacağını bilen bir kul, kesinlikle günah işlemekten çekinecektir. Ayrıca dünyada haksızlığa uğrayan ve eziyet görenler, bu şahitlerin varlığı ile huzur bulacaklar ve er geç zalimlerin hesap vereceklerine olan inançlarını hiç kaybetmeyeceklerdir.

Anahtar Kelimeler: Âhret, Hesap Günü, Sorgu, Şahitler, Adalet.

Giriş

Dünya hayatı bir imtihan sahasıdır. Allah Teâlâ, insanları ve cinleri sadece kendisine kulluk etmeleri için,¹ ölümü ve hayatı ise kullarından hangilerinin daha güzel amel edeceklerini sınamak için² yaratmıştır. Âhirette zerre kadar da olsa her iyi ve kötü amelin karşılığı mutlaka görülecektir.³ Hesap gününde (yevmü'l-hisâb)⁴ istisnasız herkes⁵ yapmaması gerekirken yaptıklarından ve yapması gerekirken yapmadıklarından hesaba çekilecektir.⁶

İnsanlar mahkemelerde haklılıklarını ispat için çeşitli yollara başvurmaktadırlar. Bu yollardan biri de şahitlerin şehâdetidir. Kur'ân, kıyamet günündeki mahkeme-i kübrâda da aynen dünyadaki gibi şahitlerin olacağını açıklamıştır. Bu şahitlikleri iki başlık altında inceleyebiliriz: Allah Teâlâ'nın şahitliği ve yaratılanların şahitliği. Allah dışında şahitlik yapacak olanlar her ümmetin kendi peygamberi, Hz. Muhammed ve ümmeti, melekler, insanın bizzat kendisi, amel defterleri, insanın organları, yeryüzüdür.⁷

Burûc sûresindeki “Şahitlik edene ve şahitlik edilene andolsun”⁸ âyeti ile şahitlere yemin edilmiş ve şahitliğin insan hayatındaki önemi ortaya konulmuştur. Bu âyete birçok yorumlar yapılmış⁹ ise de en açık olanı, o gün şahitlik edecek

¹ Zâriyât, 51/56.

² Mülk, 67/2.

³ Zilzâl, 99/7-8.

⁴ Sâd, 38/26, 53.

⁵ A'râf, 7/6; Enbiyâ, 21/23.

⁶ Tekâsür, 102/8.

⁷ Râzî, İbn Zeyd'den naklen bunlardan dördünü (melekler, peygamberler, Ümmet-i Muhammed ve organların şahitliği) toplu bir şekilde ve örnek âyetler ile kaydetmektedir. Fahreddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *Mefâtihü'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebir)*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1981, c. IV, s. 111-112.

⁸ Burûc, 85/3.

⁹ Bkz., Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, tah. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire 2001, c. XXIV, s. 263-269; Abdülkerim Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, çev. Mehmet

olanlarla, şehâdet edilecek olan korkunç olayların hepsini içine alacak şekilde herhangi bir “şâhid ve meşhûd” olmasıdır.¹⁰ “*Yeryüzü Rabbinin nuruyla aydınlanır. Kitap (amel defterleri) ortaya konur. Peygamberler ve şahitler getirilir ve haksızlığa uğratılmaksızın aralarında adaletle hüküm verilir.*”¹¹ âyetinde geçen “kitâb”, amel defterleri ile; “peygamberler”, her ümmetin kendi peygamberi ile; “şahitler” ise amelleri kaydetmekle görevli hafaza melekleri ile tefsir edilmiş ve böylece kıyamet günü şahitlerinden üçü bir arada zikredilmiştir.¹²

1. Şâhid Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı

Sözlükte “haber verdi, hazır bulundu, bildi, şahit oldu, gördü”¹³ manalarına gelen şehâdet kökünden türeyen şâhid kelimesi, istilâhî olarak fıkıhta “bir olaya tanık olan kişiyi, bir davada hakkın ispatı için şehâdet lafzını kullanarak tanık olduğu olayı veya durumu haber veren şahsı”;¹⁴ hadiste ise “herhangi bir hadîs-i şerife aynı veya başka bir sahâbîden gelen aynı veya benzer muhtevadaki ikinci hadîs-i şerifi”¹⁵ ifade etmektedir. Şahit genel olarak “bir kimsenin hazır bulunup görmek veya duymak sûretiyle bildiği bir şeyi haber vermesi” şeklinde tanımlanabilir.¹⁶

Bir kimsenin hukukî bir işleme şahit tutulmasına işhâd, birinin şahitliğine başvurulmasına ve şahitliğini gerçekleştirmek üzere çağrılmasına istişhâd denilmektedir. Şehâdet masterından türeyen “şehid (çoğulu şüheda)” kelimesi ise “şâhid” ile aynı manaya gelmekle birlikte dinî bir terim olarak Allah yolunda can veren Müslümanı ifade etmektedir. Kelimenin sözlük ve terim anlamları arasındaki bağı “görülen, tanıklık edilen” (meşhûd) mânasına göre açıklayan âlimler, canını Allah yolunda feda eden kimsenin hemen cennet nimetlerine erişmesine Allah ve melekler tarafından şahitlik edilmesinden dolayı; “gören, tanıklık eden” (şâhid) anlamını esas alanlar ise Allah’ın vaat ettiği nimetleri hazır olarak görüp onlardan yararlandığı

Yalar, İlk Harf Yayınları, İstanbul 2013, c. VI, s. 286; Kâdî Nâsirüddin Beyzâvî, *Envârü’l-tenzîl ve esrârü’l-te’vîl*, Dersââdet Yayınları, İstanbul ts., c. II, s. 584.

¹⁰ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, 3. Baskı, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979, c. VIII, s. 5689.

¹¹ Zümer, 39/69.

¹² Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü’l-kebîr*, c. III, s. 288.

¹³ Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh (Tâcü’l-luga ve Sihâhü’l-Arabîyye)*, tah. Ahmed Abdulgafûr Attâr, I-VII, Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrut 1990, c. II, s. 494; Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut ts., c. III, s. 238-239.

¹⁴ Seyyid Şerif Cürçânî, *Mu‘cemü’l-ta‘rifât*, tah. Muhammed Sıddîk Mînşâvî, Dârü’l-Fazîle, Kahire 2004, s. 111; Vehbe Zühaylî, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe v. dğr., Risale Yayınları, İstanbul 1992, c. VIII, s. 301.

¹⁵ Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Hadisevi, İstanbul 2006, s. 295.

¹⁶ H. Yunus Apaydın, “Şahit”, *DİA*, İstanbul 2010, c. XXXVIII, s. 278.

yahut kıyamet gününde kendisinden Hz. Peygamber'le birlikte geçmiş ümmetler hakkında şahitlik etmesi isteneceği için ona şehid dendiğini belirtmişlerdir.¹⁷

Kur'ân'da “ş-h-d” kökünden türeyen çeşitli formdaki kelimeler toplam yüz altmış altı yerde geçmektedir.¹⁸ Bu çalışmada incelediğimiz anlamın dışında bu kökten türeyen kelimeler “... Erkeklerinizden iki şahidi şahit tutun ...”¹⁹ âyetinde “dünyada vuku bulan bir gerçeğe tanıklık eden” mânasında; “... Müminlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun”²⁰ âyetinde “hazır bulunmak” mânasında; “... Öyle ise içinizden kim bu aya ulaşırsa, onu oruçla geçirsin...”²¹ âyetinde “kavuşmak, ulaşmak” mânasında; “De ki “hangi şey şahitlik bakımından daha büyüktür”²² âyetinde “delil” mânasında; “Yusuf ‘kendisi benden yararlanmak istedi’ dedi. Hanımın akrabasından biri de şöyle şahitlik etti...”²³ âyetinde “karar ve hüküm vermek” mânasında; “Allah, melekler ve adaleti yerine getiren ilim sahipleri, O’ndan başka ilah olmadığına şahitlik etmişlerdir...”²⁴ âyetinde “ikrar etmek” mânasında; “Kim Allah’a ve Peygambere itaat ederse, işte onlar; Allah’ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, sıddıklarla, şehitlerle ve iyi kimselerle birlikte dirler. Bunlar ne güzel arkadaşlardır.”²⁵ âyetinde “Allah yolunda öldürülenler” mânasında; “... Eğer doğru söyleyenler iseniz Allah’tan başka şahitlerinizi çağırın.”²⁶ âyetinde ise “ortaklarınız ve güvendikleriniz” mânasında kullanılmıştır.²⁷

2. Hesap Günü Şahitleri

2.1. Allah Teâlâ’nın Şahitliği

Allah, kullarının her yaptığına şahittir.²⁸ Hiçbir şey O’ndan gizli olamaz, çünkü O, kalplerde saklananlar da dâhil her şeyi bilir.²⁹ Esmâ-i

¹⁷ Fahreddin Atar, “Şehid”, *DİA*, İstanbul 2010, c. XXXVIII, s. 428.

¹⁸ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu‘cemü’l müfehres li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987, s. 388-390.

¹⁹ Bakara, 2/282.

²⁰ Nûr, 24/2.

²¹ Bakara, 2/185.

²² En‘âm, 6/19.

²³ Yûsuf, 12/26.

²⁴ Âl-i İmrân, 3/18.

²⁵ Nisâ, 4/69.

²⁶ Bakara, 2/23.

²⁷ Hüseyin b. Muhammed Dâmegânî, *el-Vücûh ve’n-nezâ‘ir (Kâmüsü’l-Kur’ân)*, tah. Abdülhamîd Ali, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut ts., s. 290-291.

²⁸ Âl-i İmrân, 2/98; Nisâ, 4/33, 166; Mâide, 5/117, Yûnus, 10/46; Hac, 22/17; Ahzâb, 33/55; Sebe’, 34/47; Fussilet, 41/53; Fetih, 48/28; Mücadele, 58/6; Burûc, 85/9.

²⁹ Nisâ, 4/63.

hüsnâdan olan “eş-Şehîd” ism-i celîlinin mânası da budur. “De ki: “Şahit olarak hangi şey daha büyüktür?” “De ki: “Allah! Benimle sizin aranızda O, şahit olarak yeter...”³⁰ âyetinde ifade edildiği gibi O’nun şahitliği en büyüktür ve kulların şahitliğine benzemez. Bu açıdan Allah’ın iyi veya kötü her amele şahit olduğunun bilinmesi kulları günahlardan sakındıran, mazlumları ferahlatan en önemli etkidir. Bu şahitliğin bir de âhirete bakan yönü vardır. O da Allah’ın gizli ve açık bütün amellerini hesap günü açığa çıkarmasıdır. Hac sûresinin 17. âyetinde “Şüphesiz iman edenler, Yahudiler, Sabîiler, Hıristiyanlar, Mecûsiler ve Allah’a ortak koşanlar var ya, Allah kıyamet günü onların aralarında hükmünü verecek, hak ve batılı ayıracaktır. Doğrusu Allah, her şeye şahittir.” buyurularak Allah’ın şahitliği hatırlatılmıştır. Taberî ’ye göre Allah’ın her şeye şahit olması, âyette sayılan grupların tüm yaptıklarından ve diğer her şeyden haberdar olması ve hiçbir şeyin O’ndan gizli kalmamasıdır.³¹ Ayrıca Taberî, Ali b. Ebî Talha’dan gelen bir rivayete göre İbn Abbas’ın, Burûc sûresindeki “Şâhitlik edene ve şahitlik edilene andolsun”³² âyetindeki “şahitlik eden”in Allah Teâlâ olduğunu söylediğini aktarmaktadır.³³ İbn Acîbe’ye göre Allah’ın şahit olması, O’nun her şeyi bilmesi, kullarının tüm hâllerine ve sırlarına vâkıf olması ve kullarını hak ettikleri cezaya çarptırmasıdır. Bu da ona göre tehditlerin en açığıdır.³⁴

Târık sûresinde geçen “Hiçbir kimse yoktur ki, üzerinde hâfız/koruyucu bulunmasın”³⁵ âyetinin haber verdiğine göre insanın her an bütün varlığını, fiil ve davranışlarını gören ve onu koruyan bir “hâfız” vardır. Bazıları bu “hâfız”ı, koruyucu hafaza melekleriyle,³⁶ bazıları da iyi ve kötü amelleri kayda geçiren yazıcı meleklerle³⁷ tefsir etmek istemişlerse de hepsinin üzerindeki gerçek koruyucu, levh-i mahfûzu da koruyan yüce Allah’tır.³⁸

Allah’ın insana şah damarından daha yakın olduğunun bildirilmesi³⁹ insanın sürekli kontrol altında olduğunun bir delilidir. Müslümanlar bu gerçeği bilerek devamlı en iyi, en güzel kulluğu yapmaya çalışırlar.

³⁰ En’âm, 6/19.

³¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. XVI, s. 486.

³² Burûc, 85/3.

³³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. XXIV, s. 269.

³⁴ Ahmed b. Muhammed İbn Acîbe, *el-Bahru’l-Mecîd fî tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, tah. Ahmed Abdullah el-Kureşî Raslân, Kahire 1419/1999, c. III, s. 521.

³⁵ Târık, 86/4.

³⁶ Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ziyâd Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1983, c. III, s. 255.

³⁷ Örn. bk. Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû’l-kebîr*, c. IV, s. 659.

³⁸ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, c. VIII, s. 5701.

³⁹ Kâf, 50/16.

Çünkü insanların Allah'ı görmemelerine rağmen Allah'ın onları her an gördüğünün bilinmesi şuuru⁴⁰ Kur'ân'da övülmekte⁴¹ ve bu şuur müminleri günahlardan korumaktadır.

*“O gün Allah onların hepsini diriltecek ve yaptıklarını kendilerine haber verecektir. Allah onları bir bir saymıştır. Onlar ise unutmuşlardır. Allah her şeye şahittir.”*⁴² âyetindeki Allah'ın her şeyi tek tek sayması ve haber vermesi, insanları hesaba çekmesi ve hak ettikleri karşılığı vermesidir. Allah'ın her şeye şahit olduğunun bildirilmesinden maksat ise kulları günahlardan sakındırmak, sâlih amelleri yapmaya teşvik etmektir. Her şey Allah'ın bilgisi ve gözetimi altında vuku bulduğu için O, her şeye şahittir. Âyette O'nun bu şahitliğinin âhiretteki mahkemede olacağı vurgusu, orada hiçbir şekilde haksızlığın olmayacağını kullara bildirilmesidir.

Muhammed Mütevellî eş-Şa'ravî, âyetlerde Allah'ın her şeye şahit olmasını, O'nun kulları arasında adaletiyle hüküm vermesi olarak açıklamıştır. Ayrıca dünya mahkemelerinde adaletin tesisi için delil ve âdil şâhîde ihtiyaç olmasına karşın Allah'ın ilmiyle her şeyi ihata etmesi ve hiçbir şeyin O'ndan gizli kalamaması nedeniyle mahkeme-i kübrâda O'nun hüküm vermesi için ne bir delile ne de bir şâhîde ihtiyacının olmadığını kaydetmektedir.⁴³

Allah Teâlâ'nın mahkeme-i kübrâda şahitlere hiçbir şekilde ihtiyacı yoksa Kur'ân'da neden bir takım şahitlerden bahsedilmiştir? Allah'ın el-Hakîm sıfatı ile hiçbir şeyi hikmetsiz yaratmadığı bilindiğine göre bu şahitlerin hikmeti nedir? Bu soruların cevabı insanın yaratılışında gizlidir. İnsanoğlunun yaratılış özelliklerinden biri de önünde hâlihazırda var olandan, gördüğünden, duyduğunda daha çok etkilenmesidir. Bu açıdan insanın Allah'ın her an, her şeyi gördüğünü bilmesinin yanında günah işlerken her daim yanında olan ve günahları onlarla işlediği organlarının, kendisini bir an bile terk etmeyen meleklerin, üzerinde yaşadığı yeryüzünün kendi aleyhine şahitlik yapacağını bilmesi de günahlardan sakınması için önemli birer etken olacaktır.

2.2. Yaratılmışların Şahitliği

2.2.1. Peygamberler

Kur'ân, kıyamet günü her ümmete bir şahit getirileceğini haber vermektedir: *“O gün her ümmetten bir kişiyi onlara şahit tutarız. Seni de*

⁴⁰ Bu şuura ihsan makamı denilmektedir. Hz. Peygamber, meşhur Cibrîl hadisinde bu konuyu açıklamaktadır: *“İhsan; senin Allah'ı görmediğin halde Allah'ı görür gibi ibadet etmendir. Şüphesiz ki Allah seni görmektedir.”* Müslim, “İmân”, 1.

⁴¹ Bakara, 2/112; Lokmân, 31/22.

⁴² Mücâdele, 58/6.

⁴³ Muhammed Mütevellî Şa'ravî, *Tefsîrîü's-Şa'ravî*, Dâru Ahbâri'l-yevm, yy., 1991, XVI, 9749.

onlara şahit getiririz...”⁴⁴ “O gün her ümmetten bir şahit çıkarır ve “kesin delilinizi ortaya koyun” deriz. O zaman, gerçeğin Allah’a ait olduğunu, uydurdıklarının kendilerini bırakıp kaçtığını anlarlar.”⁴⁵ Bu âyetlerde her ümmetten getirileceği belirtilen şahitlerin kim olduğu açıklanmasa da bu kişilerin o ümmetlerin peygamberleri olduğu diğer âyetler⁴⁶ ışığında anlaşılmaktadır.⁴⁷ Çünkü ümmetler hakkında en sağlam bilgilere ancak kendi peygamberleri sahiptir. Bu bakımdan peygamberlerin ümmetlerine şahitliği onlara risâleti tebliğ etmeleridir.⁴⁸ Taberî, kıyamet günü Allah’ın tüm peygamberlere ümmetlerinin risâlet karşısındaki tavırlarını,⁴⁹ ümmetlere ise peygamberlere ne cevap verdiklerini soracağını⁵⁰ ve peygamberleri onlara şahit tutacağını kaydetmektedir.⁵¹ Peygamberlerin şahit olması, amellerin değerlendirileceği zaman, ümmetlerine tebliğ ettikleri tevhid prensiplerine uyup uymadıklarına, yapılan işlerin doğruluğuna tanıklık etmeleri demektir. Kıyamet günü her ümmetin yaptığı işler, peygamberlerinin işleri ile karşılaştırılacak ve her peygamber ümmetinin yaptığı işlerin, kendi getirdiklerine uyup uymadığına tanıklık edecektir.⁵² “Kendilerine peygamber gönderilenlere mutlaka soracağız. Peygamberlere de elbette soracağız”⁵³ ayeti bu gerçeği haber vermektedir. Peygamberlere kendilerine ne cevap verildiği, ümmetlere ise tevhidin tebliği karşısında ne cevap verdikleri sorulacaktır.⁵⁴ Râzî, peygamberlerin sorguya çekilmesinin hikmetini, tebliğ hususunda onlardan herhangi bir kusurun sâdır olmadığını ispat edilmesi ile⁵⁵ ümmetlerin yaptıklarından sadece kendilerinin sorumlu olacağını ortaya koymak şeklinde izah etmektedir.⁵⁶

⁴⁴ Nahl, 16/89; Ayrıca bkz. Nahl, 16/84.

⁴⁵ Kasas, 28/75.

⁴⁶ “Her ümmetten peygamberlerini birer şahit olarak getirdiğimiz ve seni de onların üzerine bir şahit olarak getirdiğimiz zaman bakalım kâfirlerin hali ne olacak!” Nisâ, 4/41.

⁴⁷ Süleyman Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995, c. IV, s. 1951.

⁴⁸ Dâmegânî, *el-Vücûh ve ’n-nezâ’ir*, s. 290.

⁴⁹ “Gün gelecek, Allah peygamberleri bir araya toplayıp: “Sizin tebliğleriniz ümmetleriniz tarafından nasıl karşılandı, nasıl bir cevap aldınız?” buyuracak ...” Mâide, 5/109; Feth, 48/8; Müzzemmil, 73/15.

⁵⁰ “Allah’ın onlara seslenerek, “Peygamberlere ne cevap verdiniz? diyeceği günü hatırla.” Kasas, 8/65.

⁵¹ Taberî, *Câmi’u ’l-beyân*, c. XX, s. 262.

⁵² Ateş, *Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri*, c. II, s. 617.

⁵³ A’râf, 7/6.

⁵⁴ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü ’l-kebir (Tefsîru Mukâtil b. Süleymân)*, tah. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Merkezu Tahkîki’t-türâs, yy., 1988, c. II, s. 29.

⁵⁵ Hz. Peygamber, Veda Hutbesi’nde ümmetine üç kez “*Dikkat edin! Bunu sizlere tebliğ ettim mi?*” diye sormuş, “*Evet tebliğ ettin*” cevabını alınca “*Şahit ol ya Rab!*” diyerek Rabbini şahit tutmuştur. Buhârî, “Fiten”, 8.

⁵⁶ Râzî, *Mefâitihu ’l-gayb*, c. XIV, s. 25.

Burada ümmetlerin sorgulanmasından kastedilenin ise öğrenme amaçlı değil azarlama amaçlı bir sorgulama olduğu⁵⁷ devamındaki âyetten net bir şekilde anlaşılmaktadır. “*Andolsun, onlara (yaptıklarını) tam bir bilgi ile anlatacağız. Çünkü biz onlardan uzak değiliz.*”⁵⁸

Her peygamberin kendi ümmeti içinde kimlerin iman edip kimlerin inkâr ettiğine ve tebliğ ettikleri prensiplere karşı ümmetlerinin verdiği cevaplara dair yapacağı şahitlik⁵⁹ kendi dönemlerinde yaşayıp yüz yüze muhatap oldukları insanlar için geçerlidir. Nitekim Allah’ın Hz. İsa’ya “*Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara, Allah’ı bırakarak beni ve anamı iki ilâh edinin, dedin?*”⁶⁰ sorusuna o, şöyle cevap vermiştir: “*Ben onlara, sadece bana emrettiğin şeyi söyledim: Benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah’a kulluk edin (dedim.) Aralarında bulunduğum sürece onlara şahit idim. Ama beni içlerinden aldığı anda, artık üzerlerine gözetleyici yalnız sen oldun. Sen, her şeye hakkıyla şahitsin.*”⁶¹

2.2.2. Hz. Muhammed ve Ümmeti

Kur’ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber’in şahit olarak gönderildiğini haber vermektedir.⁶² Bu vasıflandırma onun kıyamet günü ümmetinin lehinde veya aleyhinde, onların Allah’a itaat veya isyan, iman veya inkâr ettikleri hususlarında şahitlik yapacağı içindir.⁶³ Hz. Peygamber ayrıca diğer peygamberlere de şahitlik yapacaktır. “*Her ümmetten peygamberlerini birer şahit olarak getirdiğimiz ve seni de onların üzerine bir şahit olarak getirdiğimiz zaman bakalım kâfirlerin hali ne olacak!*”⁶⁴ “*Böylece sizi vasat bir ümmet yapmışızdır ki insanlara/diğer ümmetlere karşı şahitler olasınız. Bu peygamber de sizin üzerinize şehîd/shâhit olsun...*”⁶⁵ âyetlerdeki “şâhit olmak, şâhitlik/tanıklık etmek” o toplumların içinde hazır bulunup, bir olayı bizzat yaşayıp onu görmek demektir. Bu açıdan her ümmetin şâhidi kendi peygamberleri olacaktır. İnsanlar arasında şâhitlik söz konusu olduğunda şâhidin adaleti, emin oluşu ve doğru sözlülüğü

⁵⁷ Sem‘ânî Ebû Muzaffer, *Tefsîrû ‘l-Kur‘ân*, Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm, Dârü’l-Vatan, Riyâd 1997, II, 165; Beyzâvî, *Envârü ‘t-tenzîl*, c. I, s. 332.

⁵⁸ A‘râf, 7/7.

⁵⁹ Ebû ‘l-Fidâ’ İbn Kesîr, *Tefsîrû ‘l-Kur‘âni ‘l-Azîm*, tah. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Dâru Tayyibe, 2. baskı, Riyad 1999, c. IV, s. 592.

⁶⁰ Mâide, 5/116.

⁶¹ Mâide, 5/117.

⁶² “*Ey Peygamber! Şüphesiz yok ki, Biz seni bir şahit ve bir müjdeci ve bir korkutucu olarak gönderdik.*” Ahzâb, 33/45.

⁶³ Ebû Ca‘fer Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri ‘l-Kur‘ân*, tah. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî, Dârü İhyâi ‘t-türâsi ‘l-Arabî, Beyrut ts., c. VIII, s. 349.

⁶⁴ Nisâ, 4/41.

⁶⁵ Bakara, 2/143.

hakkın gerçekleşmesi adına çok önemlidir. İnsanlar içinde en adil ve en güvenilir kişiler de peygamberler olduğuna göre en önemli şahitler de onlar olacaktır. Hz. Peygamber ise tüm ilâhî dinlerin mührü mesabesindeki İslâm'ın peygamberi olduğu için hem kendi ümmetine hem de kendinden önceki tüm peygamberlere şahitlik yapacaktır. Diğer ümmetler hakkında Ümmeti-i Muhammed'in şehâdeti, onların "vasat/orta ümmet" olma vasfına bağlıdır. Onlar peygamberlerinin getirdiği prensiplere bağlılıkları nedeniyle diğer ümmetler üzerine şahit olma ve bu şahitliklerinin de Allah katında makbul olma vasfını kazanmışlardır. Mukâtil b. Süleymân (150/767), Ümmet-i Muhammed'in diğer peygamberlerin tebliğde bulduklarına dair; Hz. Peygamber'in de ümmetinin kendisini tasdik ettiğine dair şahitlik yapacağını aktarmaktadır.⁶⁶ Fahreddîn Râzî (666/1268) de benzer bir yorumu Süddî'den (127/745) nakletmektedir.⁶⁷ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (638/1240), Ümmet-i Muhammed'in şahit olmasını ve Resûl'ün de onlara şahit olmasını tevhid nuruyla dinlerin haklarına muttali olmalarına, her dinin mensuplarının hakkını ve her din sahibinin dinindeki haklılık oranını bilmeleriyle açıklamaktadır.⁶⁸ İmam Mâtürîdî (333/944), Ümmet-i Muhammed'in diğer ümmetlere karşı peygamberlerinin tebliğ yaptığına dair, Hz. Muhammed'in ise Ümmet-i Muhammed'in adaletine ve tezkiyesine şahitlik edeceğini kaydetmektedir.⁶⁹ Bu açıdan Müslümanlara düşen görev Hz. Peygamber'in yolundan gitmek, zamanla bu yola karışmış olan hurafeleri ve bidatleri Kitap ve Sünnet ışığında temizlemek ve bu sahih yolu takip etmek sûretiyle hesap günü Hz. Peygamber'in kendilerine lehte şahitlik yapması şerefine nail olmaktır.

Ümmeti-i Muhammed'in "vasat/orta ümmet" diye vasıflandırılması hakkında Buhârî'de rivayet edilen şu hadis, konuyu aydınlatmaktadır: "*Ebû Saïd (r.a.) şöyle demiştir: Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: "(Kıyamet gününde) Nûh ve ümmeti gelir. Allah ona: (Emirlerimi ümmetine) tebliğ ettin mi? buyurur. Nûh: Evet ettim ey Rabb'im, der. Bunun üzerine Allah onun ümmetine: Nûh size tebliğ etti mi? buyurur, Nûh'un ümmeti de: Hayır, bize hiçbir peygamber gelmedi! derler. Bunun üzerine Allah Nûh'a: Senin tebliğ ettiğine kim şehâdet eder? buyurur. O da: Muhammed ile ümmeti, der. Sonra Muhammed ile ümmeti Nuh'un, ümmetine Allah'ın hükümlerini tebliğ ettiğine şehâdet ederiz, derler. İşte bu beyanım zikri ulu olan*

⁶⁶ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebir*, c. I, s. 145.

⁶⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. X, s. 109.

⁶⁸ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, *Tefsîr-i kebir -te'vilât-*, çev. Vahdettin İnce, Kitsan Kitap, İstanbul, ts., c. I, s. 108.

⁶⁹ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehlî's-sünne*, tah. Mecdi Ba Sellum, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, c. I, s. 584-585; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, tah. Abdülcelîl Abdüh Şelebî, Alemü'l-kütüb, Beyrut 1988, c. I, s. 220.

*Allah'ın şu kavlidir: “Böylece sizi vasat bir ümmet yapmışızdır; insanlara karşı şahitler olasınız, bu Peygamber de sizin üzerinize tam bir şahit olsun diye... (Bakara, 2/143). “el-Vasat”, adaletli demektir.”*⁷⁰

Hz. Muhammed'in bütün peygamberlerin şâhidi olması onun diğer peygamberlerin getirip tebliğ ettiklerini ve daha fazlasını bilmesindedir. Peygamberler Allah'ın irade ve rızasını temsil eden, onun dilediği, beğendiği, hoşnut olduğu kulu şahıslarında gerçekleştiren kâmil insanlar ve bu manada canlı şahitlerdir. Hz. Muhammed ise bütün peygamberlerin güzel sıfat ve özelliklerine vâris olmuş, yalnız kendisine ait bulunan kemâlât ile de onları aşmıştır. Onun bütün peygamberlere şahit olması, bu özelliğinin tabîi bir sonucudur.⁷¹

Şahitlik, bir yönüyle Ümmet-i Muhammed için bir üstünlük vesilesi olarak sunulurken diğer bir yönden onlara büyük bir sorumluluk yüklemektedir. Hac sûresinin 78. âyetinde şahit olmanın gerektirdiği yükümlülükler bir bir sıralanmakta ve şahitlerin sahip olmaları gereken özellikler belirtilmektedir: “Allah uğrunda hakkıyla cihad edin. O, sizi seçti ve dinde üzerinize hiçbir güçlük yükledi. Babanız İbrahim'in dinine uyun. Allah, sizi hem daha önce hem de bu Kur'an'da müslüman diye isimlendirdi ki, Peygamber size şahit olsun, siz de insanlara şahit olasınız. Artık namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin ve Allah'a sarılın. O, sizin sahibinizdir. O, ne güzel sahip, ne güzel yardımcıdır!”

2.2.3. Melekler

Kur'an, insanın amellerini kaydetmekle görevli meleklerin her daim onunla beraber olduğunu ve kıyamet günü yaptıklarına şahitlik edeceklerini belirtmektedir. “İnsanın sağında ve solunda [sözlerini ve fiillerini kaydeden] iki melek vardır. Evet, insan ne zaman bir söz söylese mutlaka onu kaydeden bir melek hazır bulunur.”⁷²

Meleklerin her sözü ve fiili yazıp yazmadıkları hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Hasan el-Basrî (110/728) ve Katâde (117/735) meleklerin kulun ağızdan çıkan her sözü kaydettiğini; İbn Abbâs (68/687) ise sadece sevap veya azap gerektiren sözleri ve fiilleri yazdığını söylemiştir.⁷³ Âyetin

⁷⁰ Buhârî, “Enbiyâ”, 3; “İ'tisâm”, 19.

⁷¹ Komisyon (Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrırcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş), *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, DİB Yayınları, 2. baskı, Ankara 2006, c. II, s. 68.

⁷² Kaf, 50/17-18; “... Şüphesiz elçilerimiz (melekler), kurmakta oldukları tuzakları yazıyorlar.” Yûnus, 10/21; “İnsanı önünden ve ardından takip eden melekler vardır. Allah'ın emriyle onu korurlar...” Ra'd, 13/11; “Yoksa onların sırlarını ve gizli konuşmalarını duymadığımızı mı sanıyorlar? Hayır, öyle değil, yanlarındaki elçilerimiz (melekler) yazmaktadırlar.” Zuhruf, 43/80.

⁷³ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. VII, s. 394.

umumî olan zahiri, birinci görüşü desteklemektedir. Meleklerin olup biten her şeyi kaydetmesi ile insanı yoktan yaratan Allah'ın onun bütün gizliliklerini bilmesi arasında bir çelişki yoktur. Çünkü insanların sağ ve sollarında onun yapıp ettiklerini eksiksiz kaydetmekle görevli iki melek bu işi, “hâşâ Allah bilsin veya unutmasın diye değil”, kullar için bir belge olsun, âhirette lehlerine/aleyhlerine şahit olsun, diye kaydetmektedir. Onlar bu kayıt işlemini yaparken, insana kendinden daha yakın olan Allah, zaten her şeyi bilmektedir.⁷⁴ Bu açıdan bu işlem sırf kulun faydasıdır. Ayrıca dünyada kulun günahlardan alıkonması, âhirette ise amellere karşılık vermede itibar edilmesi ve hesap günü şahitlerin huzurunda insanların özrünün kalmaması içindir.⁷⁵ Ayrıca “*Hâlbuki üzerinizde muhakkak bekçiler, değerli/şerefli yazıcılar vardır. Onlar yapmakta olduklarınızı bilirler.*”⁷⁶ âyetinde yazıcıların şerefli/değerli anlamındaki “kerîm” kelimesinin çoğulu olan “kirâm” ile vasıflandırılmaları onların yaptıkları bu kayıt işinde asla hainlik etmeyeceklerini vurgulamak ve insanın aklındaki tüm şüpheleri gidermek içindir.⁷⁷

Allah, Yûnus sûresi 21. âyetinde nankör insanların âyetleri aleyhine kurdukları tüm tuzakların melekler tarafından kaydedilmekte olduğunu haber vermektedir.⁷⁸ Buradaki yazma işlemi genel hakkındaki bir gerçeği özel örneklerle anlatma anlamına gelen “zıkr-i cüz irâde-i küll” ya da “parçayı anarak bütünü kastetmek” kuralı gereği ifade edilmiş olup sadece tuzak kuran nankör insanların yaptıkları değil bütün insanların yapmakta oldukları her şeyin kayıt altına alındığını göstermektedir.⁷⁹ Kâf sûresinin 21. âyetinde⁸⁰ ifade edilen “sâik” insanı duruşma yerine götürmekle görevli melek, “şahit” ise dünyada iken insanların amellerini kaydeden melektir.⁸¹

⁷⁴ Komisyon, *Kur'ân Yolu*, c. V, s. 60-61.

⁷⁵ Beyzâvî, *Envârü'l-tenzîl*, c. II, s. 422; Bursevî ise bu kaydın hikmetini şöyle izah etmektedir: “Allah âhiret işlerini kullarının dünyada iken alışık oldukları usullerle yürütmektedir. Böyle olması insanların âhiret ahvallerini gözlerinde canlandırıp Allah'ın kastettiği manaları daha iyi anlamalarına, böylece günahlardan sakınıp sâlih bir kul olmalarına matuftur.” İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, Matbaa-i Osmâniyye, İstanbul 1330, c. X, s. 361.

⁷⁶ İnfîtâr, 82/10-12.

⁷⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. XXXI, s. 84; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. X, s. 360.

⁷⁸ “İnsanlara uğradıkları bir dertten sonra bir nimet ve âfiyet tattırarak olursak, bir de bakarsın ki âyetlerimiz hakkında yine birtakım kötü düşüncelere sapmışlar! De ki: “Allah'ın o tuzakların hakkından gelmesi, daha da çabuk gerçekleşir. Haberinizi olsun meleklerimiz bütün o kötü düşüncelerinizi kaydedip duruyorlar.”

⁷⁹ Mehmet Okuyan, *Kur'ân-ı Kerîm'e göre Kabir Kavramı ve Kıyamet-Âhiret Süreci*, Denge Yayınları, İstanbul 2012, s. 493; Ayrıca Âl-i İmrân suresi 181. âyette “... Onların dediklerini yazacağız...” buyurulması da yazma işleminin sadece davranışları değil bütün konuşmaları da içerdiğini ifade etmektedir.

⁸⁰ “*Ve herkes beraberinde bir sevk eden(sâik) ve bir şahit ile gelir.*”

⁸¹ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-kebir*, c. IV, s. 113; Konu ile ilgili çeşitli rivayetler

Amellerin kayıt işlerini yapan bu melekler Kur'an'da resul,⁸² şehid,⁸³ hâfız,⁸⁴ rakîb,⁸⁵ kâtib,⁸⁶ mütelakkıyân⁸⁷ olarak isimlendirilmişlerdir.

2.2.4. Amel Defteri

Kur'an, insanın her türlü eylemlerinin yazıldığı bir kitabın olduğunu ve kıyamet günü mahkeme başladığında bu kitabın ortaya konup okunacağını haber vermektedir. Kulların yapıp ettiklerine, öldükleri zaman görevli hafaza melekleri tarafından toplanıp dürülen, kıyamet günü ise açılıp yayılan⁸⁸ amel defterleri şahitlik edecektir: “*O gün her ümmeti diz çökmüş görürsün. Her ümmet kendi kitabına çağrılır. (Onlara şöyle denilir:) “Bugün (yalnızca) yaptıklarınızın karşılığı verilecektir. İşte kitabımız, size karşı gerçeği söylüyor. Çünkü biz yapmakta olduklarınızı kaydediyorduk.”*”⁸⁹ Kur'an'da, bu kayıt defterlerine kitâb,⁹⁰ suhuf,⁹¹ zübür⁹² de denilmektedir. İyi kişilerin (ebrâr) amel defterleri İlliyyûn'da, kötü kişilerin (füccâr) defterleri ise Siccîn'de olacaktır.⁹³ Bu iki defter dünyada iken tüm insanların yapıp ettiklerinin ayrıntılı olarak kayıt edildiği defterlerdir. İbn Fâris, İlliyyûn ve Siccîn'in ne olduğu yönündeki soruya verilen cevaptaki “merkûm”⁹⁴ kelimesinin, “harfleri açıkça belli olan” mânasına geldiğini kaydetmektedir.⁹⁵ Buna göre İlliyyûn ve Siccîn içeriği açıkça belli olan, bir anlamda hiçbir gizlilik ve kaybın yaşanmadığı, kapalılığın bulunmadığı, her şeyiyle ortada olan kayıt defterleridir. Bu da iyilik yapan sâlih kulların zerre kadar da olsa her ameline mükâfatın verileceği; yolsuzluk yapan, mahşer duruşmasını yalanlayanlar, dünyada yaptıkları haksızlıkların cezasını kesinlikle eksiksiz olarak bulacakları mânasına gelmektedir.⁹⁶

için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XXI, s. 422-433; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. XXVIII, s. 164.

⁸² Yûnus, 10/21; Zuhuf, 43/80.

⁸³ Kâf, 50/21.

⁸⁴ Tânk, 86/4; İnfîtâr, 82/11.

⁸⁵ Kâf, 50/18.

⁸⁶ İnfîtâr, 82/12.

⁸⁷ Kâf, 50/17.

⁸⁸ Tekvîr, 81/10; bk. Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, IV, 602.

⁸⁹ Câsiye, 45/28-29.

⁹⁰ İsrâ, 17/14; Kehf, 18/49; Zümer, 39/69; Kâf, 50/4; Mutaffifin, 83/9, 20.

⁹¹ Tekvîr, 81/10.

⁹² Kamer, 54/52.

⁹³ Mutaffifin, 83/7-9, 18-21.

⁹⁴ Mutaffifin, 83/9, 20.

⁹⁵ Ebu Huseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, tah. Abdüsselam Muhammed Harun, Dârü'l-Fikr, yy. 1979, c. II, s. 425-426.

⁹⁶ Mehmet Okuyan, *Kısa Sürelerin Tefsiri*, Düşün Yayınları, İstanbul 2012, c. II, s. 346, 360.

*“Hangi durumda bulunsan, Kur’ân’dan her ne okusan ve siz her ne iş yaparsanız, o işe koyulduğunuzda muhakkak ki Biz üzerinizde şahidiz. Ne yerde, ne gökte zerre miktarı bir şey bile, rabbinin bilgisi dışında kalmaz. Bundan daha küçük veya daha büyük ne varsa istisnasız apaçık bir Kitap’ta yazılıdır.”*⁹⁷

Âhret günü amel defterlerinin kişiye verilmiş yönü her şeyi ayan beyan ortaya dökülecektir. Defterleri sağ taraflarından verilen kullar sevinçlidirler ve etraflarında olanlara şöyle seslenirler: *“... Gelin, kitabımı okuyun! Çünkü ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum.”*⁹⁸ Fakat defterleri sol taraflarından verilenler pişmanlık içinde sızlanacaklardır: *“Ama hesap defteri sol tarafından verilen kimse: “Eyvah der, keşke verilmez olaydı bu defterim! Keşke hesabımı bilmez olaydım! N’ olurdu, ölüm her şeyi bitirmiş olaydı!”*⁹⁹ O gün zerre kadar haksızlık yapılmayacak ve amel defterleri mahkemeye getirilecek, kulların bizzat kendilerine verilecek, kulun her yaptığı, her söylediği tek tek sayılıp ortaya dökülecektir: *“Amel defteri ortaya konunca, suçluların, onda yazılı olanlardan korktuklarını görürsün. Onlar: “Vah bize, eyvah bize! Bu defter nasıl olmuş da küçük büyük bir şey bırakmadan hepsini saymış!” derler. İşlediklerini hazır bulurlar. Rabbin kimseye haksızlık etmez.”*¹⁰⁰ Âyet, insanoğlunun dünyada başıboş bırakılmadığını, yapmış olduğu iyi veya kötü, büyük veya küçük her türlü amelin, mahiyetini bilmediğimiz bir şekilde yazılıp korunduğunu ifade etmektedir.¹⁰¹ İnkârcıların hesaba katmadıkları âhret gününde herkesin amel defteri önüne konacak ve dünyada yapmış olduğu büyük-küçük ne ameli varsa orada kaydedilmiş olduğunu görecektir. Dünyada günaha batmış olanlar o gün yapmış oldukları kötülüklerin sayılıp dökülmesinden dehşete kapılacaklar, Allah’ın vereceği cezadan ve insanlar karşısında rezil olmaktan korkacaklardır.¹⁰²

⁹⁷ Yûnus, 10/61.

⁹⁸ Hakka, 69/19-20; *“Hesap defteri sağ eline verilen kimsenin hesabı kolayca görülür. Ve ailesine sevinç içinde döner.”* İnşikâk, 84/7-9.

⁹⁹ Hakka, 69/25-26; *“Fakat kime kitabı arkasından verilirse, “Helâk!” diye bağıracak ve alevli ateşe girecektir.”*

¹⁰⁰ Kehf, 18/49; Ayrıca bkz. Kamer, 54/52-53; İsrâ, 17/13-14.

¹⁰¹ *“... Şüphesiz elçilerimiz, yaptığınız hileleri yazmaktadırlar.”* Yûnus, 10/21; *“Her ümmeti diz üstü çökmüş olarak görürsün. Her ümmet kitabına çağrılır. Onlara denir ki: “Bugün, size işlediğinizin karşılığı verilecektir. Bu kitabımız gerçekten sizin aleyhinize konuşur. Biz yaptıklarımızı şüphesiz bir bir kaydediyorduk.”* Câsiye, 45/29.

¹⁰² Komisyon, Kur’ân Yolu, c. III, s. 479.

2.2.5. İnsanın Kendisi

İnsan yaptığı işleri en iyi şekilde bizzat kendisi bilir. Her ne kadar unutkanlık onun ayrılmaz bir özelliği ise de yaptığı ameller şahitler ile ortaya döküldüğünde hepsini bir bir hatırlayacaktır. Âhirette amel defterleri kişinin önüne konulduğu anı anlatan “*Her insanın boynuna işlediklerini dolarız ve kıyamet günü açılmış bulacağı bir kitap olarak önüne çıkarırız. Kitabını oku, bugün, hesap görücü olarak sen kendine yetersin.*”¹⁰³ ayeti bu gerçeği ortaya koymaktadır. Her şeyi hatırlayacak olan insan artık kendi hakkında verilecek hükmü bilecek ve kendisi de o hükme razı olacaktır. Mukâtil b. Süleymân, ayetteki “hasîb” kelimesine “*şehîd/şâhid*” mânası vermekte ve o gün kişinin kendisinden daha iyi bir başka şahidin olmayacağını kaydetmektedir.¹⁰⁴ Hz. Ömer, “Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz.”¹⁰⁵ diyerek daha dünyada iken herkesin kendini hesaba çekmesini ve âhiretteki büyük hesap gününe hazırlık yapmasını tavsiye etmektedir. İnsanın mukadderatının kendi boynuna geçirildiğine dikkat çeken Hamdi Yazır, kulun kendi iradesiyle yaptığı işlerden mesul olduğunu, bu açıdan kendi isteğiyle yaptığı tüm hayır ve şer işlerin amel defterine yazılması için bizzat kendisinin meleklerle emretmiş sayılacağını ifade etmektedir.¹⁰⁶

İnsan bu dünyada şeytanın etkisi, kötü arzularının baskısı, sosyal çevrenin yönlendirmesi nedeniyle bazen davranışlarının değerlendirmesini yapacak durumda olmayabilir. Basîreti, anlayışı ve idraki bu engellerin bulunması nedeniyle amellerinin çirkin taraflarını göremeyebilir. Fakat Kâf sûresinin 22. âyetine göre¹⁰⁷ âhirette bu engeller ortadan kalkıp kişinin

¹⁰³ İsrâ, 17/13-14.

¹⁰⁴ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebir*, c. II, s. 525.

¹⁰⁵ Tirmizî, Hz. Ömer’in bu sözünün de yer aldığı şu hadis-i şerifi nakletmektedir: “*Şeddâd b. Evs (r.a.)’den rivayet edildiğine göre; Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Gerçekten zeki ve akıllı kişi, nefsinin kötü arzularına hâkim olup ölümden sonrası için çalışandır. Aciz kişi ise, nefsinin her türlü arzu ve isteklerine uyarak hayatını devam ettirip, Allah’tan her şeyi ve Cenneti isteyen kişidir.”* Tirmizî: “Bu hadis hasendir. Hadiste geçen “nefsine hâkim olan” kıyamet gününde hesaba çekilmeden önce dünyada iken kendisini hesaba çekip hayatını ayarlayan kimse demektir”, demiştir. Ömer b. Hattâb’ın (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekin, büyük hesap günü için kendinizi donatın! Çünkü kıyamet gününde hesap, ancak dünyada iken kendisini hesaba çekenler için kolay olacaktır.” Meymûn b. Mihran’ın da şöyle dediği rivayet edilir: “Bir kul, ortağına yemesi nereden, giymesi nereden? diye hesap sorduğu gibi kendi nefsinde de hesap sormadıkça Allah’a karşı sorumluluk bilinci taşımış olamaz.” Tirmizî, “Kıyamet”, 25; İbn Mâce, “Zühhd”, 31.

¹⁰⁶ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, c. VIII, s. 5327-5328.

¹⁰⁷ Allah ona buyurur: “*Sen bundan gaflet içindeydin. İşte gözünün önünden perdeyi kaldırdık, şimdi artık gözün pek keskindir!*”

basîreti açılacak ve artık amellerinin değerlendirmesini önündeki amel defterine bakarak bizzat kendisi yapabilecek duruma gelecektir. Âhirette Allah'ın “*Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size âyetlerimi anlatan ve bu gününüzün gelip çatacağı hakkında sizi uyaran peygamberler gelmedi mi?*” [sorusuna onlar:] “*Biz kendi aleyhimize şahitlik ederiz’ diye cevap verecektir. Dünya hayatı onları aldattı ve kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler.*”¹⁰⁸ “*İnsan gerçekten Rabbine karşı pek nankördür ve hiç şüphesiz buna kendisi de şahittir.*”¹⁰⁹ İnsanoğlu kısıtlı akıl, duyu ve dünya bilgileriyle bile kendisinin Rabbine karşı ne kadar nankör olduğunu anlayabiliyorsa her şeyin ayan beyan ortaya konulacağı âhret günü ne yaptığını, karşılığının ne olacağını kendisi bilecek ve adeta kendi cezasını kendisi kesecektir.

Kıyâme sûresindeki “*O gün insana, yapıp önden gönderdiği ve yapmayıp geri bıraktığı şeyler haber verilir. Türlü türlü mâzeretler öne sürse de, artık insan, kendisi hakkında şahit olur.*”¹¹⁰ âyetleri de insanın dili ile mâzeretler ileri sürse bile kendi günahlarını artık kabullenmiş olacağını ve tüm organları ile birlikte kendisinin de onlara şahitlik edeceğini haber vermektedir. Bununla beraber insan olana yaptıklarını anlatmaya, şahitler göstermeye bile gerek yoktur. İnsan, ne yaptığını bilmeyecek bir bedenden ibaret değildir. O, kendini bilen ve kendi kendini vicdanında duyan bir basîret olarak anlatılmıştır. İnsanın hakikati, böyle kendine karşı bir basîret, bir kalp gözü olduğu için insan olan, kendinde olup biten, yani ruhuna, bilincine ilişmiş bulunan her şeyi duyar. Yaptığı bütün fil ve hareketlerine kendi vicdanında kendisi tanıklık eder.¹¹¹

2.2.6. Organlar

Kur'ân kıyamet günü insanın dil, el, ayak ve deri gibi organlarının Allah'ın izniyle konuşacağını ve kendileriyle yapılan günahlara şahitlik edeceğini haber vermektedir. Kişinin her amelini ortaya çıkaran bir amel defterinin olması gibi her zaman ve her eylemde yanında olan, günah ve sevapları kendileri aracılığı ile yaptığı organlarından oluşan bir vücut kitabı da mevcuttur. Bir bakıma bu vücut kitabının şahitliği, günahkârın işlediği günahlarını itiraf etmesi gibidir.¹¹²

¹⁰⁸ En‘âm, 6/130.

¹⁰⁹ Âdiyât, 100/6-7; “*وَإِنَّهُ عَلَىٰ ذَٰلِكَ لَشَهِيدٌ*” “*hiç şüphesiz o, buna şahittir*” âyetindeki üçüncü tekil şahıs zamiri, hem insana hem de Allah'a râci olabilir. (Beyzâvî, *Envârü'l-tenzil*, c. II, s. 615.) Yukarıdaki yorum insana râci olma durumu iledir. Diğerinde âyetin mânası “*hiç şüphesiz buna Allah da şahittir.*” şeklinde olur ki o zaman âyet, çalışmamızın 2.1. Allah Teâlâ başlığı altında ele alınabilir.

¹¹⁰ Kıyâme, 75/13-15.

¹¹¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, c. VIII, s. 5479.

¹¹² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. IV, s. 112.

Mukâtil b. Süleymân, “*O kıyamet günü, Allah’ı inkâr edip Peygamber’e isyan edenler, yer yarılp içine girmiş olmayı isterler ve Allah’tan hiçbir söz gizleyemezler.*” âyeti ile “*İşte o gün ağızlarını mühürleriz, Bizimle elleri konuşur, ayakları da yaptıklarına şahitlik eder.*”¹¹³ ve “*O gün, dilleri, elleri ve ayakları onların yaptıklarına şahitlik edecektir.*”¹¹⁴ âyetleri örneğinde olduğu gibi organların şahitliğini haber veren âyetler arasında ilişki kurarak kâfirlerin gerçeği dilleriyle gizlemeye çalışarak “*Yâ Rabbi, biz müşriklerden değildik*”¹¹⁵ iddiası karşısında bizzat kendi organlarının şahit olacağını kaydetmektedir.¹¹⁶ Bu durum karşısında kâfirlerin şaşkınlıkları ise şöyle haber verilmektedir: “*Nihayet oraya vardıkları zaman kulakları, gözleri ve derileri yaptıkları şeyler hakkında onların aleyhinde şahitlik ederler. Onlar derilerine: “Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz?” derler. Derileri de: “Bizi her şeyi konuşturan Allah konuşturdu, sizi ilk defa yaratan O’dur ve siz yine O’na döndürülüyorsunuz” derler. Siz kulaklarınızın, gözlerinizin ve derilerinizin aleyhinizde şahitlik edeceğinden korkarak kötülükten sakınmıyordunuz. Fakat yaptıklarınızdan birçoğunu Allah’ın bilmeyeceğini zannediyordunuz.*”¹¹⁷

Âyetlerdeki organların ve derilerin kıyamet gününde nasıl şahitlik edebilecekleri konusu müfessirler arasında ihtilaflıdır. Keyfiyeti bizce mâlûm olamayan bir yolla kendileriyle yapılan günahlara şahitlik edecekler ve günahları işleyen beden sahiplerini açığa çıkaracaklardır. Günümüzde parmak izi ve DNA testleri ile suçluların tespit edilebildiği göz önüne alındığında, bu şahitliğin Allah’ın kudreti ile mahiyeti bilinemeyecek bir biçimde gerçekleşmesi insan aklının kolaylıkla kavrayabileceği bir meseledir.¹¹⁸

Dünya mahkemelerinde insanları sorguya çekmenin normal yolu sorgulanan kişiye sorular yöneltilmesi ve onun bunlara cevap vermesidir. Bazen sorgulanan kişi muhatabını yanıltabilir veya -ağır baskı ve işkence altında dahi- doğruyu söylememekte direnebilir. Hele yalancı şahit bulabildiğinde gerçekleri saptırması daha da kolaylaşır. Yâsin sûresinin 65. âyetinde, hesap gününün bu dünyadaki tasavvurlarımıza göre düşünülmemesi ve o gün bütün hakikatlerin ayan beyan ortaya çıkacağına iyice kavranması için, mûtat konuşma organının bağlanacağı (ağızların mühürleneceği), başka bazı organların (ellerin) dile geleceği ve yalan söylemesi asla muhtemel olmayan tanıkların bulunacağı (ayakların şahitlik

¹¹³ Yâsin, 36/65.

¹¹⁴ Nûr, 24/24.

¹¹⁵ En ‘âm, 6/23.

¹¹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-kebir*, c. I, s. 373.

¹¹⁷ Fussilet, 41/20-22.

¹¹⁸ Râzî, Allah’ın mahlûkatı yoktan var edip onlara konuşma kabiliyeti vermesini örnek göstererek âhirette organların Allah’ın izniyle konuşmalarının şaşılacak bir şey olmadığını ifade etmektedir. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. XXVII, s. 118.

edeceği) belirtilmektedir.¹¹⁹ O gün kul yaptıklarını inkâra kalkıştığında veya mâzeret ileri sürdüğünde Allah, o kimsenin organlarına emir verecek ve onların şahitlik etmelerini isteyecektir. Dil dünyada söylediğine, kulaklar duyduğuna, gözler gördüğüne, eller yapıp ettiklerine, ayaklar kötülük için gittikleri yerlere şahitlik edecektir. O gün ellerin, ayakların ve derilerin konuşması ya gerçek bir konuşmadır. Allah kulların ağızlarını kapatarak onlara konuşma yeteneği verir ve onlar da konuşur.¹²⁰ Yahut yaptıkları işlerin izlerinin organlarda belirmesi¹²¹ mecazen onların konuşması şeklinde ifade edilmiş olabilir.¹²² Buna göre âhirette her şey o kadar net ve açıktır ki suçluların suçları organlarından belli olacak demektir. Suçlu dili ile onu reddetse bile suçun ruhunda bıraktığı izler şahit olacaktır.¹²³

Tantâvî (1862-1940), âhirette vuku bulacak olan bu şehâdeti izah ederken dünyada iken suçluların tespit edilme yollarını örnek vermektedir. Yalan söyleyen veya korkan suçluların yüzlerinin kızarması veya sararması, değdikleri eşyalarda bıraktıkları parmak izlerinin onların yaptıklarını ele vermesi gibi âhirette de organlar günahları açığa çıkaracaklardır.¹²⁴ Çünkü yapılan her kötü amel, kişinin ruhunda/organlarında izler bırakır. Kul tövbe etmediği sürece de bu izler orada kalır. Hz. Peygamber günahların organlarda iz bırakmasını şöyle izah etmektedir: “*Mümin günah işlediği zaman kalbinde siyah bir nokta belirir. Eğer tevbe eder, vazgeçer ve mağfiret dilerse kalbi temizlenir. Ama günahı artarsa siyahlık da artar. İşte Allah'ın: 'Hayır, yaptıkları işler, kalplerinin üzerine pas olmuştur'*”¹²⁵ diyerek zikrettiği pas budur.”¹²⁶ Hadiste haber verilen kalpte günah sebebiyle oluşan pas ve lekenin âhret günü sorgusunda ortaya çıkacağı ve yapılan günaha şahitlik edeceği söylenebilir. Ayrıca Rahmân sûresinin 41. âyetinde “*Suçlular simalarından tanınır.*” buyurularak günahların kendine özgü bir takım izleri olduğu ve bu izlerin âhirette kişinin vücudunda görüleceği haber verilmektedir. Böylece ilgili organlar yaptıkları günahları ortaya dökken birer şahit mesabesinde olacaklardır.¹²⁷

¹¹⁹ Komisyon, *Kur'ân Yolu*, c. IV, s. 448-449.

¹²⁰ “Allah'ın kelamı ağacın içinde yaratıp onu konuşurması gibi organları da öyle konuşturur.” Ebü'l-Kâsım Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, tah. Halil Me'mûn Şeyha, Dârü'l-Ma'rîfe, Beyrut 2005, s. 967.

¹²¹ Beyzâvî, organların cevabının ve konuşmasının “hâl diliyle” şeklinde yorumlanması halinde âyetteki “şey” ifadesinin imkân dairesindeki her şeyi içine alacağını ifade etmektedir. Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, c. II, s. 285-286.

¹²² Tûsî, *et-Tibyân fi tefsiri'l-Çur'ân*, c. IX, s. 118;

¹²³ Süleyman Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, Kuba Yayınları, c. XVI, s. 334-336.

¹²⁴ Tantâvî b. Cevherî el-Mısri, *el-Cevâhir fi tefsiri'l-Çur'âni'l-kerim*, Dâru Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1348, c. XVII, s. 146.

¹²⁵ Mutaffîfîn, 83/14.

¹²⁶ İbn Mâce, “Zühd”, 29.

¹²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. XXVII, s. 116-117.

2.2.7. Yeryüzü

Kur'an, yeryüzünün âhiret günü üzerinde olup biten her şeyi anlatacağını haber vermektedir. “*Yer içindekileri çıkardığı ve insan: “Ona ne oluyor?” dediği zaman, işte o gün yer, rabbinin ona vahyettiği şekilde bütün haberlerini anlatır.*”¹²⁸ Mukâtil b. Süleymân yeryüzünün, üzerinde yapılan namaz, oruç, hac ve cihad gibi tüm sâlih amelleri ve şirk, zina, hırsızlık ve içki içme gibi tüm günahları tek tek sayacağını, ayrıca organların ve hafaza meleklerinin de ona destek olarak şahitlik edeceklerini, bunun da müminleri ferahlatıp kâfirleri rezil edeceğini kaydetmektedir.¹²⁹ Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivâyet edilen bir hadiste Hz. Peygamber, Zilzâl sûresi 4. ayeti hakkında şöyle buyurmuştur: “*Onun haberleri nedir, biliyor musunuz? Ashab: “Allah ve Resulü daha iyi bilir” dediler. Bunun üzerine şöyle buyurdular: “Yeryüzünün haberleri kendi hakkında şahitlik etmesidir. Filan gün filan kişi filan işi yaptı diyecektir. İşte yeryüzünün haberleri budur.*”¹³⁰

Yeryüzünün üzerinde yapılanları haber vermesi başlıca üç şekilde yorumlanmıştır:

a) Allah yeryüzüne bir çeşit konuşma yeteneği verir, o da üzerinde olup bitenleri ve kimin ne yaptığını açık açık anlatır.¹³¹

b) Yerin haber vermesi ve konuşması mecazîdir. Yani Allah, yerde öyle durumlar meydana getirir ki o olaylar dil ile konuşma yerine geçer. Hatta “ne oluyor buna?” diyenler, o hallere bakıp onun ne için sarsıldığını ve ne için ölüleri dışarıya attığını bilirler ve bunların peygamberlerin korkutup uyardıkları şeyler olduğunu anlarlar.¹³²

c) O gün, her kim ne yapmışse yaptıklarının karşılığı ortaya çıkar. Böylece yeryüzü bir bakıma konuşmuş olur. Bu tıpkı senin, “Ev, bize, içinde oturanlar olduğunu anlatıyor” demen gibidir. Aynen bunun gibi yeryüzü o büyük sarsıntıyla âdetâ dünyanın son bulduğunu ve âhiretin geldiğini haber verir.¹³³

¹²⁸ Zilzâl, 99/4-5.

¹²⁹ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebir*, c. IV, s. 790-791.

¹³⁰ Tirmizî, “Tefsîrü'l-Kur’ân”, 88; Tirmizî: Bu hadis hasen sahihtir.

¹³¹ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebir*, c. IV, s. 790.

¹³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 1216; Cemâlüddîn el-Kâsımî de “*Âhiret günü yeryüzünün konuşması istiâre veya mecaz-ı mürseldir*” diyerek bu görüşü benimsemektedir. Muhammed Cemâlüddîn Kâsımî, *Mehâsinü’-te’vil (Tefsîrü’l-Kâsımî)*, tah. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabî, yy., 1957, c. XVII, s. 6233.

¹³³ Râzî bu görüşü Ebû Müslim el-İsfahânî’den nakletmiştir. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, c. XXXII, s. 59; Mâverdî ise bu üç görüşü şöyle özetlemektedir: a- Allah yeryüzünü konuşan bir canlıya dönüştürecektir. O da olanları söyleyecektir. b- Allah yeryüzünde konuşmayı yaratacaktır. c- Yeryüzünde konuşmanın yerini tutacak şekilde bir açıklama olacaktır. Ebû’l-Hasen Mâverdî, *en-Nüketü ve’l-uyûn*, tah. es-Seyyid b. Abdülmaksûd, Dâru’l-Kütübi’l-ilmîyye Beyrut ts., c. VI, s. 320.

Sonuçta önemli olan arzın gerçek anlamda konuşup konuşmaması değil, dünya hayatının bittiğini ve herkesin neler yaptığını açık açık ortaya koyması ve artık orada hiçbir şeyin gizli saklı kalmayacak olmasıdır. Âyetin bunu anlatmaktan maksadı ise insanların bu gerçeği göz önüne alarak o gün arzın kendisi hakkında iyi şeyler söylemesini sağlayacak bir hayat yaşamalarıdır.¹³⁴

Sonuç

Allah Teâlâ geçmiş ve geleceği, herkesin yaptığı amelleri en ince ayrıntısına kadar bilen olmasına rağmen, insanların dünyadaki alışkanlıklarına uygun olarak -Zemahşerî bunu “gayb olanın müşâhedemize uygun bir şekilde örneklendirilmesi” olarak açıklamaktadır- hesap günündeki mahkemede bir takım şahitlerin olacağını haber vermektedir. Âhiret günü amellerin mizanda tartılmasına ve şahitlerin şehâdetine Allah’ın bir ihtiyacının olmadığı gayet açıktır. Bu açıdan oradaki sorgu ve şahitlerin şahadetleri kulların neler yaptıklarını öğrenme veya doğrulama amaçlı değil, onları suçlarından dolayı hesaba çekme, azarlama şeklinde gerçekleşecektir. İnsanlar -sünnetullah gereği- dünya hayatında işlerinin yürütülmesinde câri olan sebep-sonuç ilişkilerine alışkın oldukları için âhiret günü meydana gelen olayların da daha iyi anlaşılması için birtakım kurallara göre ilerlemesi ilâhî hikmetin bir gereğidir. Bu hâdiselerin dünya hayatına benzer şekilde cereyan edeceğinin haber verilmesi, insanoğlunun âhirette vuku bulacak hâdiseleri kavrayabilmesi, onların dünyada başıboş bırakılmadıklarını, yaptıkları amellerin tüm kayıtlarının tutulduğunu ve hesap günü bunların bir bir ortaya konulacağını bilmeleri ve bu yolla kendilerini günah işlemekten alıkoymalarını temin amacına matuftur.

“*Oku kitabını, bugün hesap görücü olarak nefsin sana yeter.*”¹³⁵ emri gereğince insanın her an işlediği amellere dikkat etmesi, amel defterlerini meleklerle bizzat kendisinin yazdığını bilmesi ve ölmeden önce kendi vicdanında kendi hesabını görmesi gerekmektedir. Ayrıca insanın “... *Herkes yarın için önceden ne göndermiş olduğuna baksın...*”¹³⁶ emri gereğince âhiretteki büyük mahkemeye hazırlık yapması gerekmektedir. Bu mahkemede sadece insanların değil yapılan tüm amellerle bir şekilde ilişkisi bulunan her şeyin şahitlik yapması söz konusudur. Bu açıdan Allah’ın her an insanları görmesinin yanında organlar, eşyalar ve mekânlar onun lehine veya aleyhine şahitlik edebilecektir. Bu bilinç içinde yaşayan insanın kendini kontrol etmesi ve günahlardan sakınması çok daha kolay olacaktır.

¹³⁴ Komisyon, *Kur’ân Yolu*, c. V, s. 616.

¹³⁵ İsrâ, 17/14.

¹³⁶ Haşr, 59/18.

Kaynakça

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987.

Apaydın, H. Yunus, “Şahit”, *DİA*, İstanbul 2010, c. XXXVIII, s. 278.

Atar, Fahreddin, “Şehid”, *DİA*, İstanbul 2010, c. XXXVIII, s. 428.

Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, Kuba Yayınları, yy., ts.

Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerîm Tefsiri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Hadisevi, İstanbul 2006.

Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, Matbaa-i Osmâniyye, İstanbul 1330.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh (Tâcü'l-luga ve Sihâhü'l-Arabîyye)*, tah. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dârü'l-İlm li'l-melâyîn, Beyrut 1990.

Cürcânî, Seyyid Şerif, *Mu'cemü't-ta'rifât*, tah. Muhammed Sıddîk Minşâvî, Dârü'l-Fazîle, Kahire 2004.

Dâmegânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir (Kâmûsü'l-Kur'ân)*, tah. Abdülhamîd Ali, Dârü'l-Kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, ts.

Ferrâ, Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ziyâd, *Meâni'l-Kur'ân, Âlemü'l-kütüb*, Beyrut 1983.

İbn Acîbe, Ahmed b. Muhammed, *el-Bahru'l-Mecîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, tah. Ahmed Abdullah el-Kureşî Raslân, Kahire 1419/1999.

İbn Fâris, Ebu Huseyn Ahmed, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, tah. Abdüsselam Muhammed Harun, Dârü'l-Fikr, yy. 1979.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ', *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, tah. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Dâru Tayyibe, 2. baskı, Riyad 1999.

İbn Manzûr, Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn, *Tefsir-i Kebir -Te'vilât-*, çev. Vahdettin İnce, Kitsan Kitap, İstanbul, ts.

Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn, *Mehâsinü't-te'vil (Tefsîrü'l-Kâsımî)*, tah. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabî, yy., 1957.

Komisyon (Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrırcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş), *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, DİB Yayınları, 2. baskı, Ankara 2006.

Kuşeyrî, Abdülkerîm, *Letâifü'l-işârât*, çev. Mehmet Yalar, İlk Harf Yayınları, İstanbul 2013.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, tah. Mecdi Ba Sellum, Dârü'l-Kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2005.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, tah. es-Seyyid b. Abdülmaksûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî, *et-Tefsîrû'l-kebîr -Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, tah. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Merkezu Tahkîki't-türâs, yy., 1988.

Okuyan, Mehmet, *Kısa Sûrelerin Tefsiri*, Düşün Yayınları, İstanbul 2012.

Okuyan, Mehmet, *Kur 'ân-ı Kerîm'e göre Kabir Kavramı ve Kıyamet-Âhîret Süreci*, Denge yayınları, İstanbul 2012.

Râzî, Fahrreddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrû'l-kebîr)*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981.

Sem'ânî Ebû Muzaffer, *Tefsîrû'l-Kur 'ân*, Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm, Dâru'l-Vatan, Riyâd 1997.

Şa'ravî, Muhammed Mütevellî, *Tefsîrû'ş-Şa'ravî*, Dâru Ahbârî'l-yevm, yy., 1991.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur 'ân*, tah. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire 2001.

Tantâvî b. Cevherî el-Mısırî, *el-Cevâhir fî tefsîri'l-Çur 'âni'l-kerîm*, Dâru Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1348.

Tûsî, Ebû Ca'fer, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Çur 'ân*, tah. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî, *Me'âni'l-Kur 'ân ve i'râbüh*, tah. Abdülcelîl Abdüh Şelebî, Alemü'l-kütüb, Beyrut 1988.

Zühaylî, Vehbe, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe v. dğr., Risale Yayınları, İstanbul 1992.

